

ANADOLU TÜRK MİMARİSİNDE ONİKİGEN ve DAİRE PLANLI TÜRBELER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME ¹

An Evaluation on Dodecagonal and Circular Planned Tombs in Anatolian Turkish Architecture

Sibel SEVİNÇ²

Özet

Anadolu’da 1243 Moğol istilasından sonra siyasî, sosyal ve kültürel açıdan bir değişimin başladığı görülmektedir. İstila ile birlikte Türkistan, Horasan, Azerbaycan ve İran’dan gelen Türkmen grupları ve toplulukları bu değişimi sağlayan en önemli unsurlarından biridir. Bu yeni ortamın yarattığı değişim mimariye de yansımıştır. Bu değişimin görüldüğü yapı tiplerinden biri de türbe ve kümbet olarak adlandırdığımız mezar yapılarıdır. Moğol istilasından önceki Selçuklu Dönemi’ne ait mezar yapılarının kare, dikdörtgen, sekizgen, ongen, dilimli ve eyvan şeklinde inşa edilmişlerdir. Moğol istilasından sonra türbe plan şemalarının çeşitlenmeye başladığı ve yeni tiplerin ortaya çıktığı görülür. Moğol istilasından sonra Selçuklu Dönemi’ndeki kare, dikdörtgen, sekizgen, ongen, dilimli ve eyvan şeklindeki türbelerin inşasına devam edilmiş ve bunlara yeni tipler eklenmiştir. Yeni ortaya çıkan türbe tipleri beşgen, altıgen, on iki gen, daire ve eyvan-kümbet terkiibinin bulunduğu yapılarıdır. Bu tip yapıların Anadolu’daki dağılımına bakıldığında Moğol yöneticilerinin etkin olduğu Orta ve Doğu Anadolu bölgesinde yer aldıkları görülmektedir. Bu çalışmada 13. yüzyılın ikinci yarısından sonra görülen türbe tiplerinden kare kaideli, on iki gen veya daire planlı ve külahlı türbeler incelenecek ve değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İlhanlı, Selçuklu, Anadolu, Mezar Yapıları, Plan Tipi

Abstract

After the Mongol invasion in 1243, a political, social and cultural change began in Anatolia. Turkmen groups coming from Turkestan, Khorasan, Azerbaijan and Iran with the invasion are one of the most important factors enabling this change. The change created by this new cultural environment was also reflected in architecture. One of the building types where this change is seen is the structures called tombs and kumbets. Before the Mongol invasion, the tombs of the Seljuk

¹ Bu bildiriye öneri ve görüşlerini paylaşan, katkılarıyla çalışmamın kalitesini artıran hocam Dr. Turgay Yazar’a en içten teşekkürlerimi sunarım.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sanat Tarihi ABD, SAMSUN. E-mail: sevincsibel08@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4819-2545>.

Period were built in the form of square, rectangular, octagonal, octagonal, octagonal, sliced and iwaned. After the Mongol invasion, tomb plan schemes began to diversify and new types emerged. After the Mongol invasion, the construction of square, rectangular, octagonal, octagonal, octagonal, sliced and iwan-shaped tombs continued and new types were added to them. The newly emerging tomb types are pentagonal, hexagonal, dodecagonal, circular and iwan-dome combinations. When we look at the distribution of these types of buildings in Anatolia, we see that they are located in Central and Eastern Anatolia, where Mongol rulers were active. This study will examine and evaluate the tomb structures with square pedestals, twelve-sided or circular bodies and cones seen after the second half of the 13th century.

Keywords: Ilkhanid, Seljuk, Anatolian, Tomb Structures, Plan Type

Giriş

1243 Köseadağ savaşı Anadolu'nun siyasi ve sosyal tarihi bakımından önemli sonuçlar doğurmuştur. Savaş sonrasında Anadolu Selçuklu devleti çöküş sürecine girmiş ve 1308 yılında tamamen ortadan kalkmıştır. Bu süreçte Orta Anadolu'nun doğu kesimi ile Doğu Anadolu'nun tamamı İlhanlı hâkimiyetine girmiş ve İlhanlara bağlı valiler tarafından idare edilmiştir. 1335 yılında Ebu Said Bahadır Han'ın ölmesiyle İlhanlı Devleti dağılmış ve egemen oldukları topraklar üzerinde hâkimiyet mücadeleleri başlamıştır³ (Sümer, 1969).

İlhanlıların yıkılmasından sonra Orta Anadolu'nun doğusunda yer alan Kayseri ve Sivas ile Doğu Anadolu'nun kuzey kesiminde yer alan Erzincan ve Erzurum bölgesi 1381 yılına kadar İlhanlı valilerinden Eretna ve oğullarının, 1381-1398 yılları arasında ise Kadı Burhaneddin Ahmed'in egemenliği altına girmiştir. Bu bölgelere Orta Çağ'da Danişment ilinin bir parçası olarak Eretna bölgesi içinde yer alan Amasya ve Tokat'ı da ilave etmek gerekir (Uzunçarşılı, 1968, s. 176). Doğu Anadolu'daki İlhanlı topraklarının Erzincan-Erzurum hattının güneyinde kalan kesimi ise Moğol kökenli Sutaylı ve Celayirli ailelerinin eline geçmiş ve sık sık el değiştirmiştir. *Bilad-ı Hilat* olarak adlandırılan bu alan Van Gölü'nün çevresindeki Bitlis, Ahlat, Erciş, Van ve Gevaş bölgelerini kapsamaktadır (Dalmış, 2022, s. 92). 1370'li yıllardan itibaren bu bölgedeki hâkimiyet mücadelesine Karakoyunlu Türkmenleri de dâhil olduğu görülür. Karakoyunlular bu bölgede 1370 yılından itibaren fetih hareketlerine başlamışlar ve 1468 yılında yıkılmalarına kadar Erzurum'la Musul arasındaki geniş bir alana egemen olmuşlardır (Bekirhan, 2017, s. 29).

³ İlhanlı tarihi için bkz. Sümer, 1969; Spuler, 1987; Yuvalı, 2019.

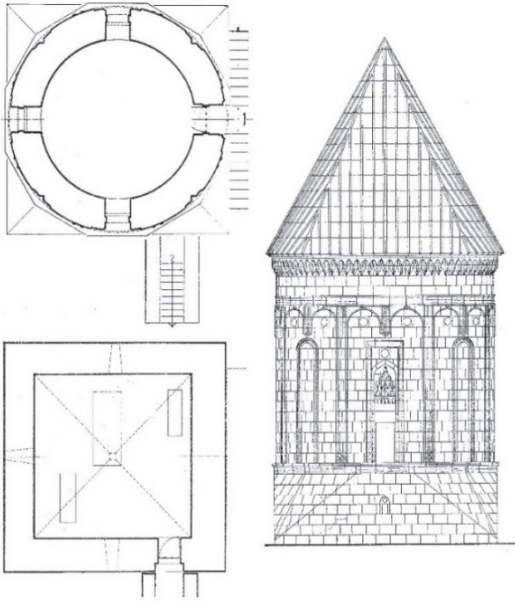

Şekil 1: İkinci Beylikler Dönemi Haritası (<https://kulttarih.wixsite.com/sitem/post/i-kinci-anadolu-beylikleri>)

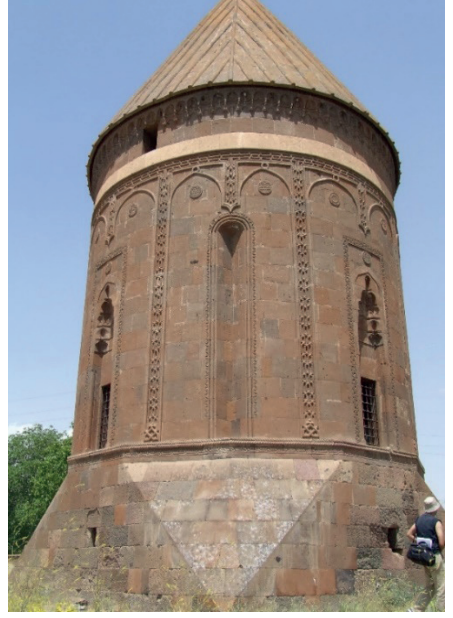
Yukarıda kısaca tarihi gelişimini sunduğumuz Orta Anadolu'nun doğu kesimi ile Doğu Anadolu bölgesinde, 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren diğer bölgelerden farklılaşan bir mimari gelişim tespit edilmektedir. Bu değişimin daha iyi kavranması açısından Anadolu'da 13. yüzyılın ortalarına kadar inşa edilen türbe plan tiplerine bakmak yararlı olacaktır. Selçuklu ve çağdaşı diğer beyliklerin 12. yüzyıldan-13. yüzyılın ikinci yarısına kadar inşa ettikleri mezar yapıları incelendiğinde; kare, sekizgen, ongen, dilimli ve eyvan tipinde örnekler tespit edilmektedir.

13. yüzyılın sonlarına doğru Kayseri ile Van Gölü ve çevresindeki Ahlat, Erciş, Gevaş gibi merkezler ile Erzincan ve Erzurum çevresinde daha önceki dönemlerde örnekleri görülmeyen silindirik veya on iki gen gövdeli mezar yapıları ortaya çıkmaya başlamıştır. 13. yüzyıl sonlarında Anadolu mezar mimarisinde görülen bu değişimin Moğol istilasının yarattığı siyasi ve sosyal değişikliklerle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

13. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan kümbet formlarından pahlı kare kaideli, silindirik gövdeli ve külahlı kümbetlerin kitabeli örnekleri Ahlat'ta yer almaktadır. Plan ve cephe düzenleri açısından ortak özellikler gösteren ve birbirine yakın tarihlerde inşa edilen bu kümbetlerden ilki 1275 yılında inşa edilen Hasan Padişah Kümbeti'dir. Çift katlı kümbetin alt katı silindirik gövdeye geçişi sağlamak amacıyla pahlanarak on iki gene dönüşmüş, alt katın kütsel kare biçimi silindirik gövde üzerinde dikey olarak yükselen silmelerle yumuşatılarak uyum sağlanmıştır. Gövdede kapı ve pencere açıklıklarının yanı sıra açıklıkların aralarına simetrik olarak yerleştirilmiş yuvarlak kemerli üçgen nişler yer almaktadır.

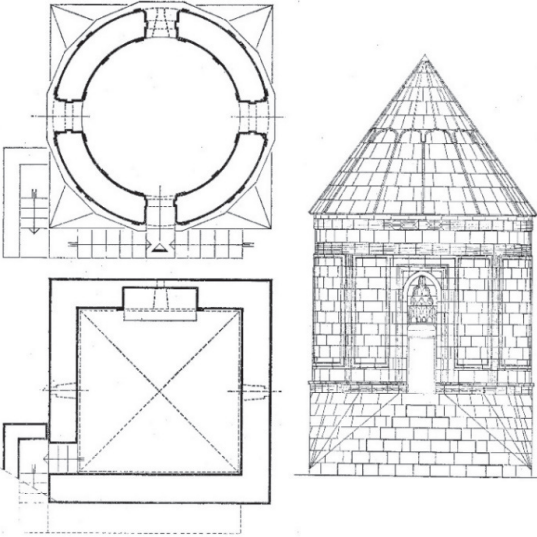

Çizim 1: Ahlat Hasan Padişah Kümbeti
(Tuncer, 1991)

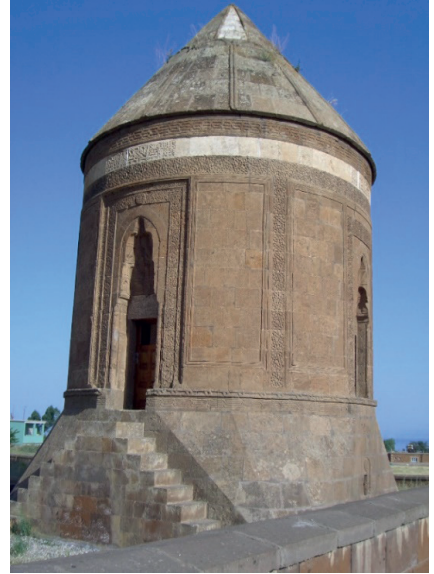

Şekil 2: Ahlat Hasan Padişah Kümbeti

Bu tipin diğer bir örneği 1279 tarihli Hüseyin Timur Kümbeti'dir. Kümbetin gövdesinde kemer düzenlemelerine yer verilmemiş, cephe dikdörtgen biçimli panolara bölünmüş bir şekilde tasarlanmıştır.

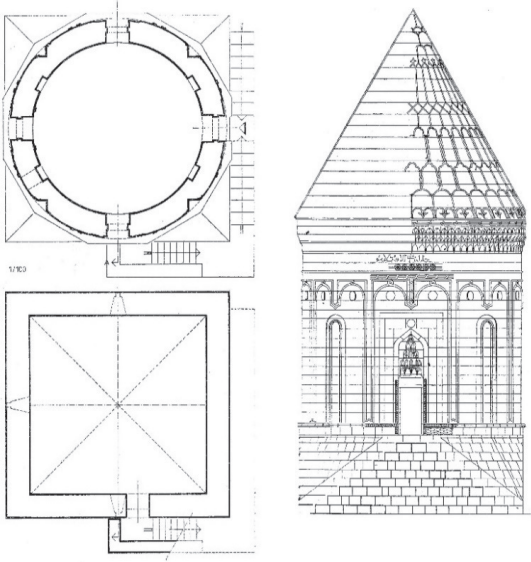

Çizim 2: Ahlat Hüseyin Timur Kümbeti
(Tuncer, 1991)

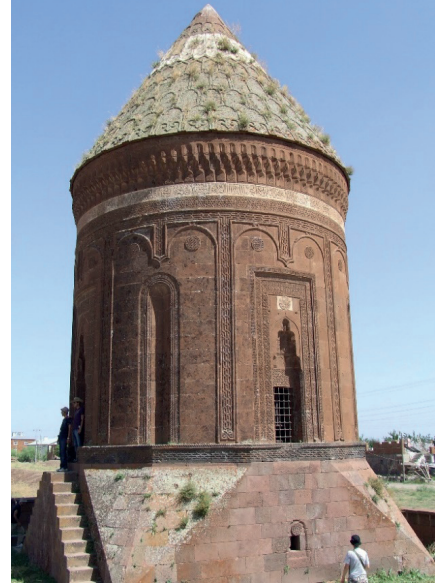

Şekil 3: Ahlat Hüseyin Timur Kümbeti

Kare kaideli silindirik gövdeli yapıların Ahlat'taki bir diğer örneği 1285 tarihli Ahlat Usta Şagirt Kümbetidir. Genel şema itibariyle edilen Hasan Padişah Kümbeti ile aynı özellikleri taşımakla birlikte bu yapının külahındaki düzenleme farklılık göstermektedir.

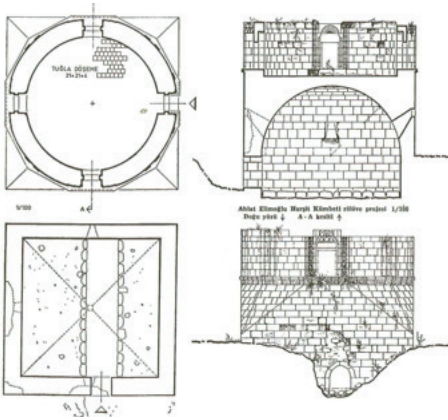

Çizim 3: Ahlat Usta Şagirt Kümbeti (Tuncer, 1991)

Şekil 4: Ahlat Usta Şagirt Kümbeti

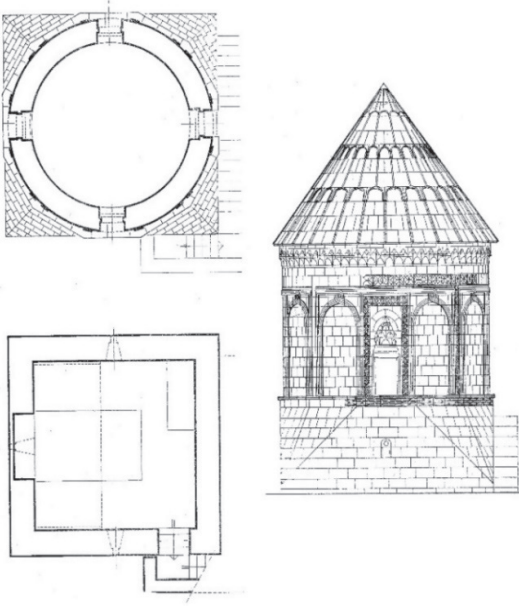
Ahlat'ta 13. yüzyıl sonlarında inşa edilen silindirik gövdeli yapıların son örnekleri 1281 tarihli Buğatay Aka ile 13. yüzyılın sonlarına tarihlenen Alimoğlu Kümbeti'dir. Bu tipin Van Gölü çevresinde yer alan diğer bir örneği ise 1290 yılına tarihlenen Güroymak Kümbeti'dir.

Çizim 4: Ahlat Alimoğlu Kümbeti (Tuncer, 1991)

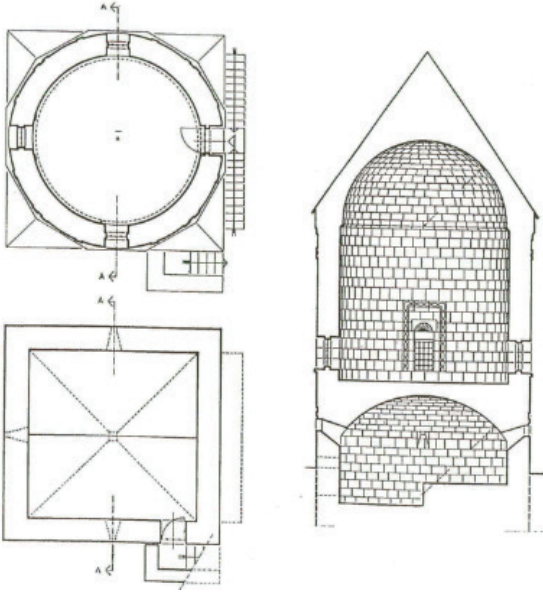
Şekil 5: Ahlat Alimoğlu Kümbeti

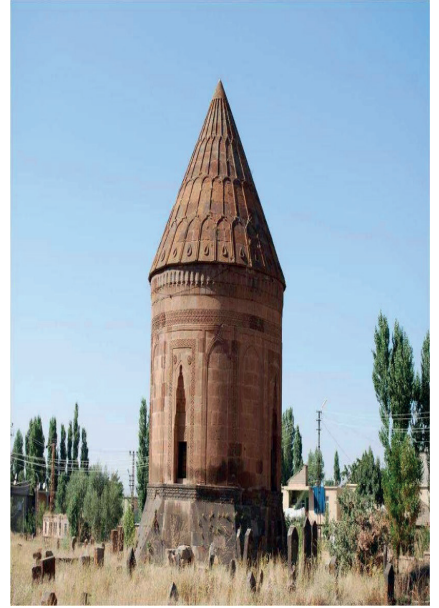
Çizim 5: Ahlat Bugatay Aka Kümbeti (Tuncer, 1991)

Şekil 6: Ahlat Bugatay Aka Kümbeti

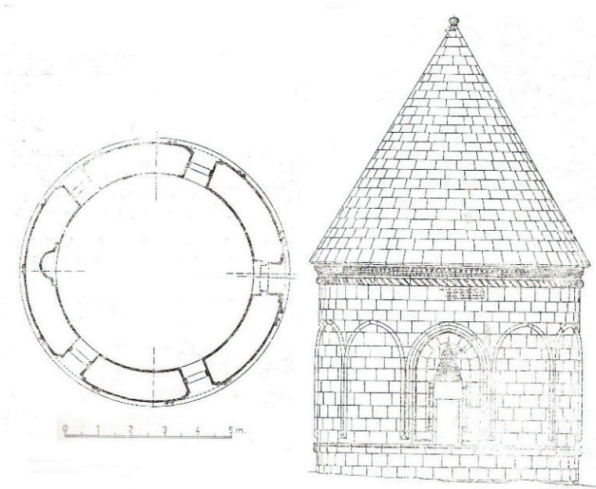
Çizim 6: itlis Güroymak Kümbeti (Tuncer, 1991)

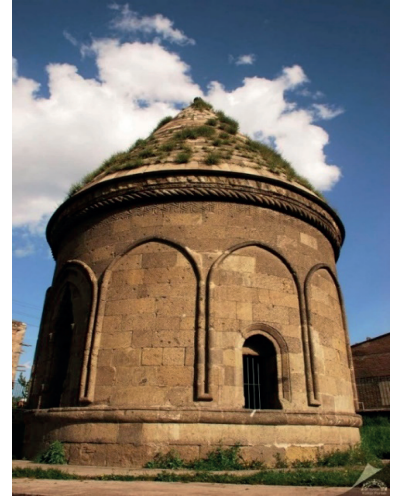
Şekil 7: Bitlis Güroymak Kümbeti
(<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bitlis/kulturenvanteri/kalender-ba-ba-kumbet>)

Bu tür kümbetlerin genellikle sade tutulan alt katları bazı örneklerde pencere çevrelerinde yer alan bordürler veya alınlıklara yerleştirilen farklı kompozisyonlara sahip rozetlerle bezenmiştir. Kaidelerin üst kısımlarında yer alan ve kay ayırımını gösteren silmelerin hem bezeli hem de boş bırakılan örnekleri de vardır. Gövdelerde kapı ve nişlerde yer alan mukarnas dolguların yüzeylerinde, kapı, pencere ve niş çerçeveleri ile gövdeyi bölümleyen şeritlerde bezeme yer almaktadır. Bazı örneklerde külahlarda silmelerle yapılan düzenlemelere rastlanmaktadır.

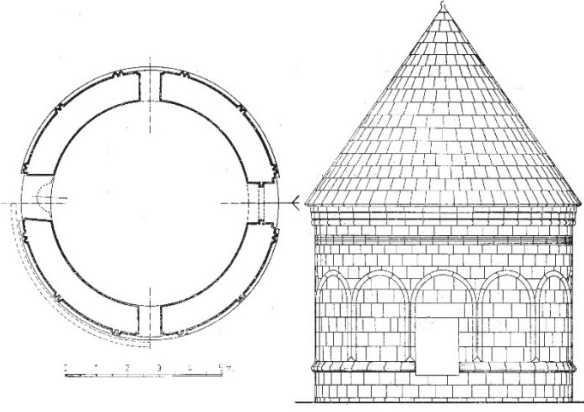
Silindirik gövdeli türbelerin bulunduğu diğer bir bölge Erzurum'dur. Erzurum'da yer alan iki örnekten biri Silindirik Kümbet diğeri ise Cime Hatun Kümbeti'dir. Ancak buradaki mezar yapılarında kare kaidelere yer verilmeyerek Ahlat'taki örneklerden farklı bir uygulama yapılmıştır. Yapıların cephe düzenlemelerinde Ahlat örneklerinin aksine yarım daire kesitli kalın silmelerle yapılan kemer düzenlemeleri dikkat çeker.

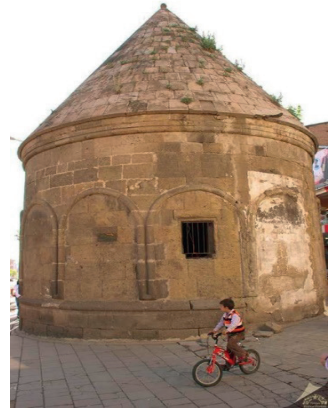
Çizim 7: Erzurum Silindirik Kümbeti (Tuncer, 1991)

Şekil 8: Erzurum Silindirik Kümbeti (<https://www.kulturportali.gov.tr/portal/tarihin-taniklari-kumbetler>)

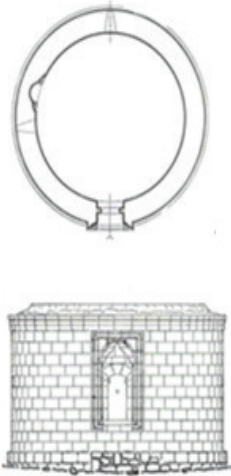

Çizim 8: Erzurum Cimcime Sultan Kumbeti (Tuncer, 1991)

Şekil 9: Erzurum Cimcime Sultan Türbesi (<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecek yer/cimcime-sultan-kumbeti>)

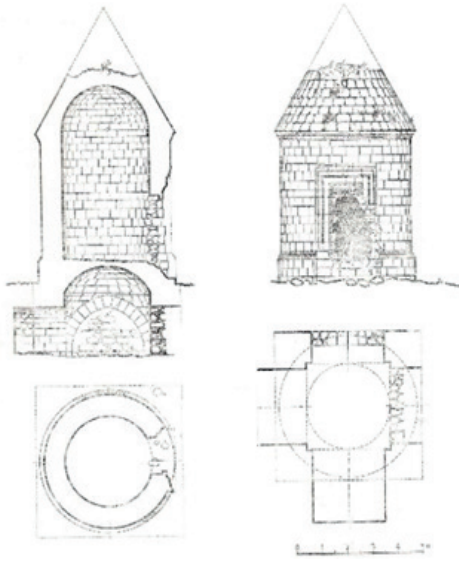
Bu özellik 14. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Kemah Toğay Hatun ve 14. yüzyılın ikinci yarsına tarihlenen Bayburt Bozdağ Şehit Osman Türbesi'nde de görülmektedir. Gövde yapısı açısından Şehit Osman Kumbeti ile benzerlik gösteren Toğay Hatun Kumbeti haç planlı alt katının bulunması açısından diğer örneklerden ayrılmaktadır.

Çizim 9: Bayburt Şehit Osman Kumbeti (Tuncer, 1991)

Şekil 10: Bayburt Şehit Osman Kumbeti (<https://karadeniz.gov.tr/sehit-osman-turbesi-1/>)

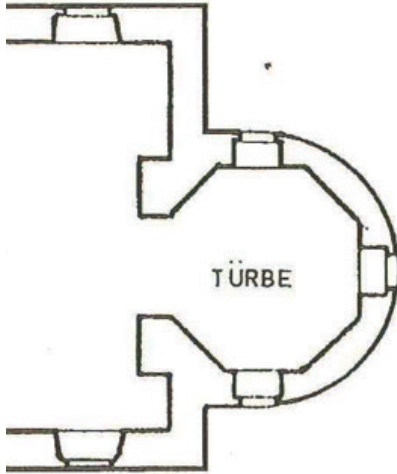

Çizim 10: Kemah Togay Hatun Kümbeti
(Tuncer, 1991)

Şekil 11: Kemah Togay Hatun Kümbeti
(<https://www.turkiyenintarihi.eserleri.com/?oku=1000>)

Bu tipin Orta Anadolu Bölgesi'nde yer alan benzer bir örneği 1273 yılına tarihlenen Kastamonu Atabey Türbesi'dir. Bu örnek plan olarak Erzurum örnekleriyle uyumlu olsa da tuğla malzemesi ve cephelerindeki örgü tuğla düzenlemesi açısından Selçuklu Dönemi yapılarına daha çok benzerlik göstermektedir.

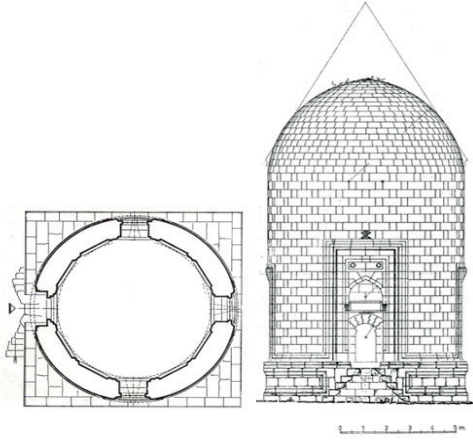

Çizim 11: Kastamonu Atabey Gazi Türbesi (VGM Arşivi)

Şekil 12: Kastamonu Atabey Gazi Türbesi
(https://kulturenvanteri.com/tr/yer/atabey-gazi-turbesi/img_8061-min-2/)

Silindirik türbeler içinde gövde ve kaide düzenlemesi açısından diğerlerinden farklılaşan diğer bir örnek 14. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Kayseri Sırçalı Kümbet'tir. Bu yapıda Ahlat'taki türbelerde görülen kaideden gövdeye geçişte kullanılan pahlara yer verilmemiş, gövde kare kaide üzerine direk olarak oturtulmuştur. Yapı kare kaideli olması açısından Ahlat örneklerini çağrışırsa da cephe düzenlemesi açısından Kemah ve Bayburt'taki örneklerle benzerdir.

Çizim 12: Kayseri Sırçalı Kümbet
(Tuncer, 1992)

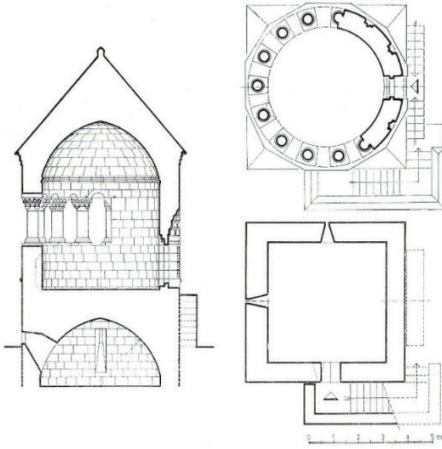
Şekil 13: Kayseri Sırçalı Kümbet
(https://kulturenvanteri.com/tr/yer/sirca-li-kumbet/20210415_133941/9)

Bu örnekler; Erzurum ve çevresinde inşa edilen on iki gen gövdeli yapılar ile Van Gölü ve çevresinde inşa edilen yapılar arasında gerek kaide gerekse de cephe düzenlemesi açısından bazı farklılıklar olduğunu göstermektedir. Bu tipin Kayseri ve Kastamonu'daki örnekleri ise Van Gölü çevresinden daha çok Erzurum örneklerine benzemektedir.

Bu örneklerden de görüleceği gibi silindirik kümbetlerin ilki Van Gölü ve çevresindeki örneklerde olduğu gibi kare kaideli, pahlanarak geçilen silindirik gövdeli, ikincisi Erzurum, Erzincan, Bayburt ile Kastamonu'da karşılaşılan silindirik kaideli, üçüncüsü ise Kayseri'de karşılaşılan Kare kaideli üç farklı tipi tespit edilmektedir. Burada belirtilmesi gereken bir diğer özellik silindirik türbelerin bazılarının tek, bazılarının ise çift katlı olmasıdır. Bu türbelerin Ahlat, Güroymak, Kemah ve Kayseri'deki örnekleri çift, Erzurum ve Kastamonu'daki örnekleri ise tek katlıdır. Çift katlı örneklerden Ahlat ve Güroymak'takilerin alt katları kare, Kemah ve Kayseri'dekiler ise haç planlıdır.

15. yüzyılda daire planlı kümbetlerin iki önemli örneği yine Van Gölü ve çevresinde yer almaktadır. Akkoyunlu Dönemi'ne ait bu örneklerden biri Ahlat'ta 1477 tarihinde mimar "Ameli Babacan" tarafından inşa edilen Emir Bayındır, diğeri ise Hasankeyf Zeynel Abidin Türbesi'dir. Hasankeyf Zeynel Abidin Türbe-

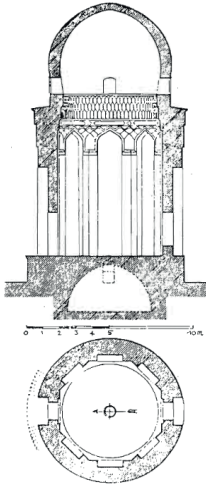
si silindirik kümbetlerin Anadolu'daki en anıtsal örneklerinden biri olarak kabul edilebilir. 1474 yılında inşa edilen yapının gövdesi, yüksek silindirik kasnağı, kubbe biçimi, sırlı tuğla ve çini süslemeleri açısından Anadolu'daki örneklerden ayrılmakta, daha çok İran'daki örneklerle benzerlik taşımaktadır.

Çizim 13: Ahlat Emir Bayındır Kümbeti (Tuncer, 1991)

Şekil 14: Ahlat emir Bayındır Kümbet

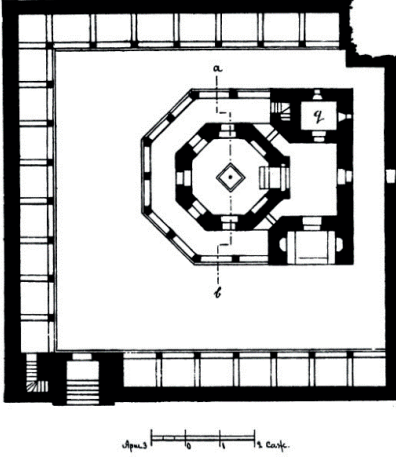
Çizim 14: Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi (Yurttaş, 1996)

Şekil 15: Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi (<http://www.hasankeyf.gov.tr/zeynelbeyturbesi/>)

Emir Bayındır Kümbeti, pahlı kare kaideli olması açısından diğer örneklerle benzerlik gösterse de gövde yapısı açısından üniktür. Yapının özelliği gövdesinin bir yarısının diğer kümbetlerdeki gibi tasarlanmasına rağmen diğer yarısının sivri

kemerlerle dışa açık olarak biçimlenmesidir. Bu yapıya benzer en yakın örnek Bakü’de 1428-29 yılında inşa edilen Şirvanşahlar Sarayı Divanhanesi’dir.

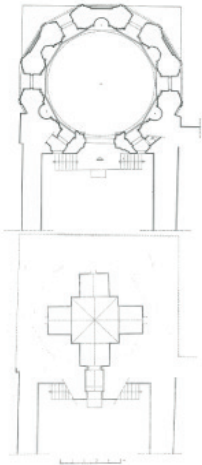

Çizim 15

Şekil 16: Bakü Şirvanlar Sarayı Divanhanesi ([https://en.wikipedia.org/wiki/Divankhana_\(Shirvanshah%27s_Palace\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Divankhana_(Shirvanshah%27s_Palace)))

13. yüzyılın sonlarında yine Erzurum ile Van Gölü ve çevresindeki Ahlat, Erçiş, Gevaş gibi merkezler ile Kayseri’de pahlı kare kaideli, onikigen gövdeli ve külahlı ikinci bir kümbet tipi ortaya çıkmıştır. Onikigen gövdeli yapıların ilk örnekleri ile Erzurum ve çevresinde karşılaşılır. Bu türün bilinen ilk örneği Erzurum Çifte Minareli Medrese’nin ana eyvanı arkasında yer alan kümbettir. Medreseye bağlı olarak inşa edilen kümbet kare bir kaide üzerinde yer alması açısından Erzurum’daki diğer türbelerden farklılaşmaktadır. Ancak bu uygulamanın bitişiğindeki yapıdan kaynaklanmış olabileceğini düşünmek gerekir.

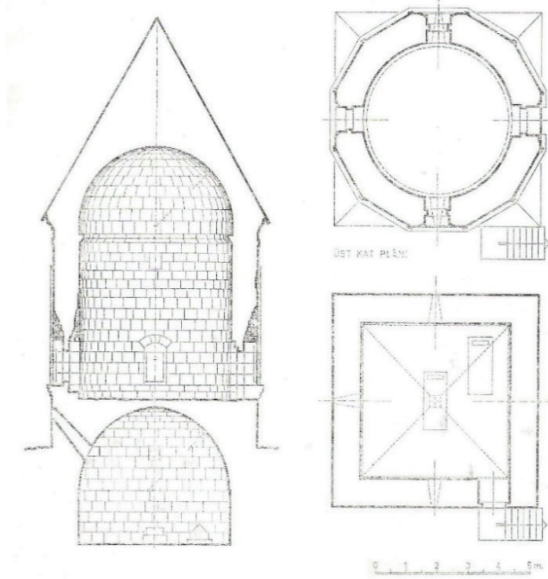

Çizim 16: Erzurum Çifte Minareli Medrese Türbesi (Tuncer, 1991)

Şekil 17: Erzurum Çifte Minareli Medrese Türbesi (<https://www.selcuklumisasi.com/architecture-detail/cifte-minareli-medrese-ve-kumbeti>)

Pahlı kare kaideli ve on iki gen gövdeli türbelerin klasik örneklerinden birini 1308 yılına tarihlenen Erzurum Karanlık Kümbet oluşturmaktadır. Bu yapıda kare kaideden on iki gen gövdeye pahlarla geçilmiştir. Gövdesinde ise silmelerle yapılan sivri kemer biçimli düzenlemelere yer verilmiştir. Türbenin gövdesi silmelerden sonra silindirik olarak devam ederek külahla sonlanmaktadır.

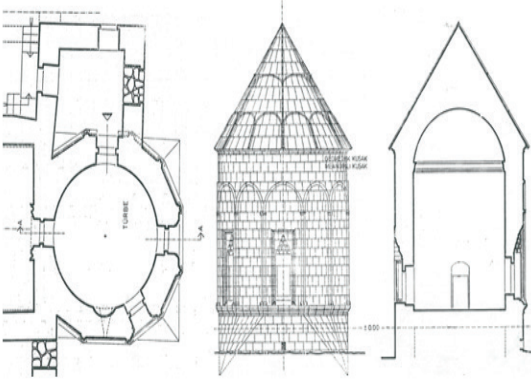

Çizim 17: Erzurum Karanlık Kümbet
(Tuncer, 1991)

Şekil 18: Erzurum Karanlık Kümbeti
(https://en.wikipedia.org/wiki/Karanlik_K%C3%BCmbet)

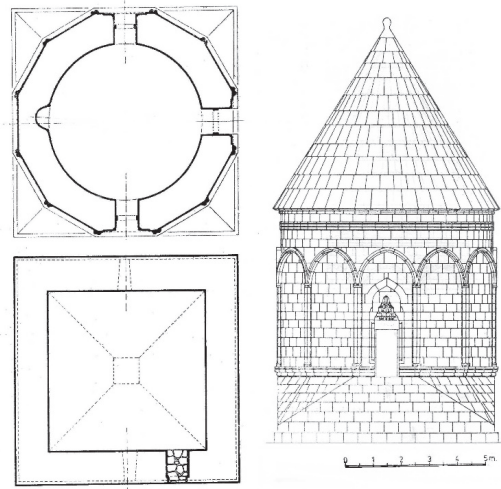
1310 tarihli Yakutiye Medresesi Kümbeti, 14. yüzyılın başlarına tarihlenen Gümüşlü Kümbet ve 14. yüzyılın başlarına tarihlenen 3 kümbetlerden Onikigen olanı ve 14. yüzyılın ikinci yarsına tarihlenen Rabia Hatun Kümbeti, Erzurum'daki pahlı kaideli ve onikigen gövdeli yapıların diğer örneklerdir. Bu örnekler gövde düzenlemesi açısından Ahlat'taki silindirik kümbetleri çağrışırsa da Erzurum'daki örneklerde kemer sıralarını oluşturan silmeler daha belirgin bir şekilde işlenmiştir.

Çizim 18: Erzurum Yakutiye Medresesi Kumbeti (Tuncer, 1991)

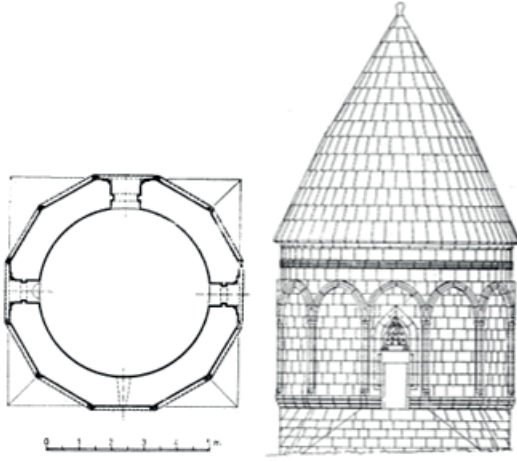
Şekil 19: Erzurum Yakutiye Medresesi Kumbet (<https://www.turkiyenintarihi.eser-leri.com/?oku=2660>)

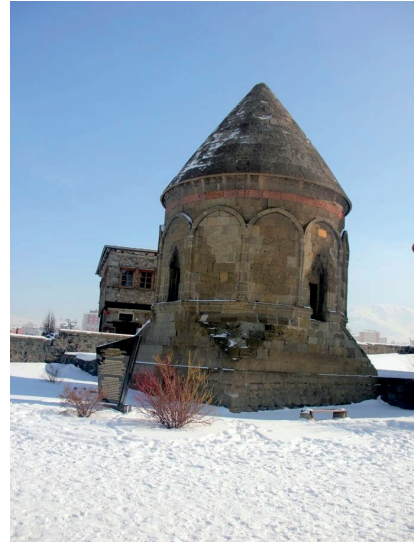
Çizim 19. Erzurum Gümüşlü Kumbet (Tuncer, 1991)

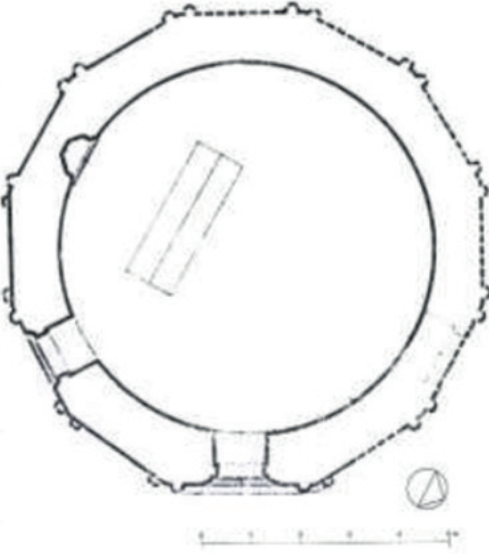
Şekil 20. Erzurum Gümüşlü Kumbet (<https://turkiyeturizman-siklopedisi.com/gumuslu-kumbet>)

Çizim 20: Erzurum Onikigen Kümbet (Tuncer, 1991)

Şekil 21: Erzurum Onikigen Kümbet
(<https://www.turkiyenintarihi.eserleri.com/?oku=2662/>)

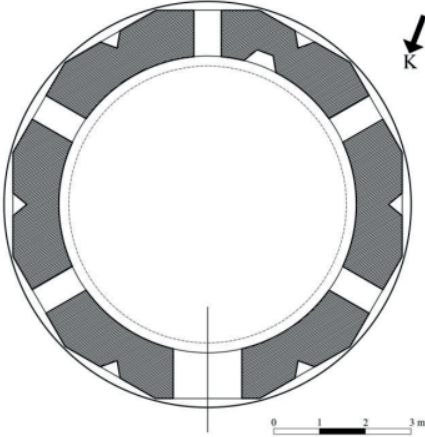

Çizim 21: Erzurum Rabia Hatun Kümbeti
(Tuncer, 1991)

Şekil 22: Erzurum Rabia Hatun Kümbeti
(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rabia_Hatun_T%C3%BCrbesi_Rabia_Khatun_Tomb_07.jpg)

Onikigen planlı yapıların Erzurum yakınlarında yer alan bir diğer örneği 14. yüzyılın başlarına tarihlenen Horasan Mincigirt Kümbeti'dir. Mincigirt Kümbeti daire biçimli kaidesi ile Erzurum ve Van Gölü çevresindeki on iki gen gövdeli kümbetlerden farklılaşmaktadır. Yapı daire biçimli kaidesi ile Erzurum ve Erzincan bölgesindeki silindirik kümbetlere, cephelerde yer alan üçgen nişler bakımından ise Ahlat'taki örneklerle yaklaşır.

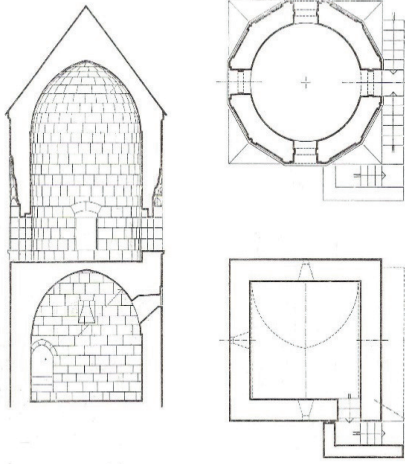
Çizim 22

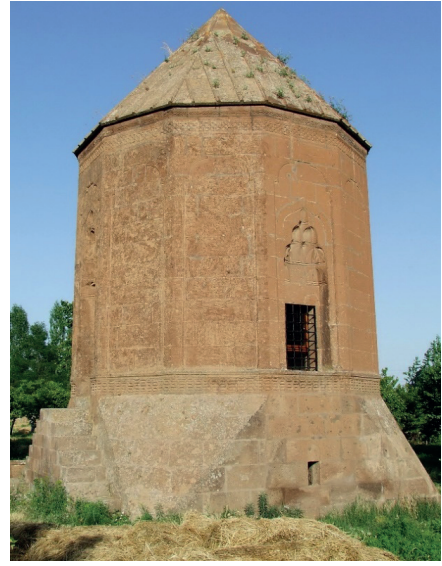
Şekil 23: Horasan Mincigirt Kümbeti
(Arslan & Altın, 2015)

Bu örnekler mezar mimarisinde Erzurum ve Van Gölü çevresi arasında genel ilkeler açısından birbirine benzer gözüken ancak ayrıntılarda ayrıışan iki farklı bölgesel üslubun olduğunu ortaya koymaktadır.

On iki gen türbeler 14 ve 15. yüzyıl boyunca Van Gölü ve bölgedeki en yaygın kümbet tipini oluşturmaktadır. Van Gölü ve çevresindeki on iki gen gövdeli türbe örneklerinde silmelerden meydana gelen kemer düzenlemeleri ortadan kalmış, kemer sıraları yerine üst kısımları farklı kemer formlarına sahip yüzeysel nişler gelmiştir. Bu kümbetlerin bölgedeki ilk örnekleri Ahlat'ta yer almaktadır. Bu örneklerden biri 14. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Ahlat Kitabesiz Kümbet'tir. Bu yapının gövdesinde yer alan aynalı kemer şeklindeki yüzeysel nişler bu tipin Van Gölü çevresindeki örneklerinin genel bir özelliği olarak belirtilebilir.

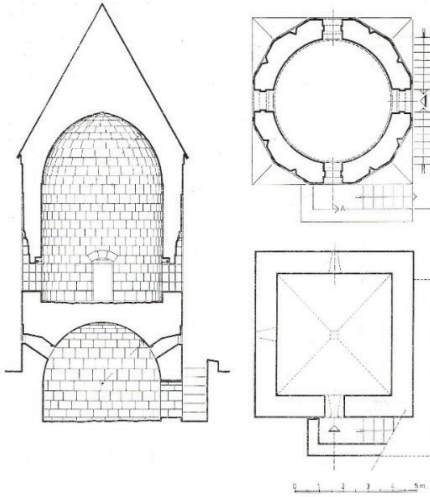

Çizim 23: Ahlat Kitabesiz Kümbet
(Tuncer, 1991)

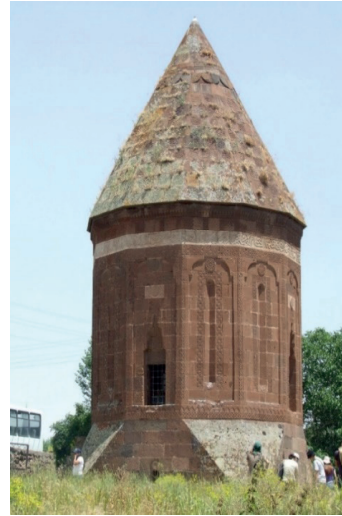

Şekil 24: Ahlat Kitabesiz Kümbet

Onikigen planlı yapıların Ahlat'taki en önemli örneklerinden biri olan Erzen Hatun Kümbeti 1397 tarihli'dir. Mimar Amale Kasım bin Üstad Ali tarafından inşa edilen yapı genel özellikleri ile diğer türbelere benzer olmakla birlikte, bu örnek cephelerinde üçgen nişler bulunması açısından Kitabesiz Kümbetten farklılaşmaktadır.

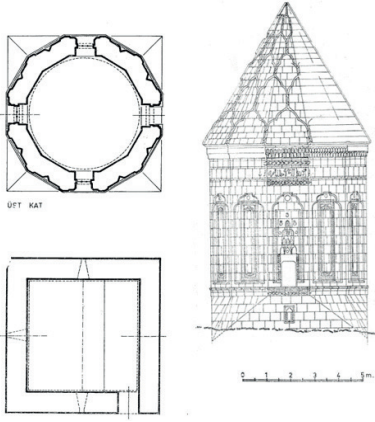

Çizim 24: Ahlat Erzen hatun Kümbeti
(Tuncer, 1991)

Şekil 25: Ahlat Erzen hatun Kümbeti

14. yüzyıldan itibaren bölgede Gevaş, Erçiş, Patnos gibi merkezlerin de önem kazandığı ve yeni mezar yapılarının inşa edildiği görülür. Bu örneklerden biri 1335 yılında inşa edilen Gevaş Halime Hatun veya Celme Hatun Kümbeti'dir. Ahlatlı Pehlivan Havend bin Esad tarafından inşa edilen yapı, mimarının geldiği çevrenin yani Ahlat'taki türbelerin özelliklerini taşımakla birlikte işçilikteki kalite ve bezemeleri açısından bölgedeki en önemli örneklerden biridir.

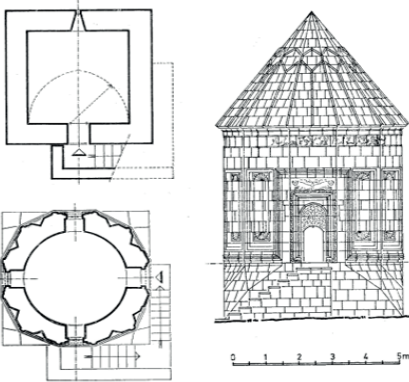

Çizim 25: Gevaş Halime Hatun Kümbeti
(Tuncer, 1992)

Şekil 26: Gevaş Halime Hatun Kümbeti (<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/van/gezilecekler/hal-me-hatun-kumbet>)

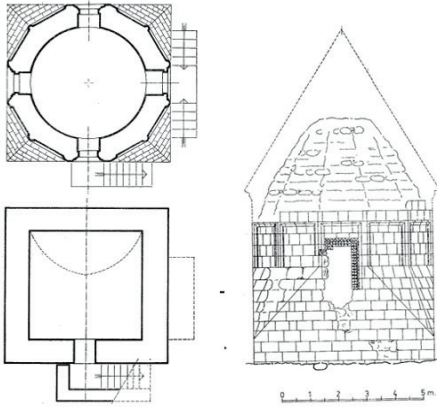
Bu tipin Van Gölü çevresindeki merkezlerde yer alan örnekleri 14. yüzyılın sonu veya 15. yüzyılın başlarına tarihlenen Erçiş Anonim Kümbet, 15. yüzyılın başlarına tarihlenen Akçayuva Köyü Kümbeti ile 1458 tarihli Kadem Paşa Hatun Kümbeti'dir.

Çizim 26: Erçiş Anonim Kümbeti
(Tuncer, 1992)

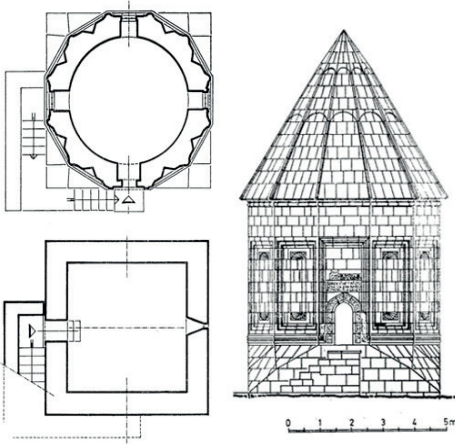
Şekil 27: Erçiş Anonim Kümbeti
(<https://kulturportali.gov.tr/turkiye/van/kulturenvanteri/ercis-anonim-zortul-kumbet>)

Çizim 27: Erciş Akçayuva Köyü Kümbeti
(Tuncer, 1992)

Şekil 28: Erciş Akçayuva Köyü Kümbeti (<http://ercis.gov.tr/tarihi-yapilar-ve-mekanlar->)

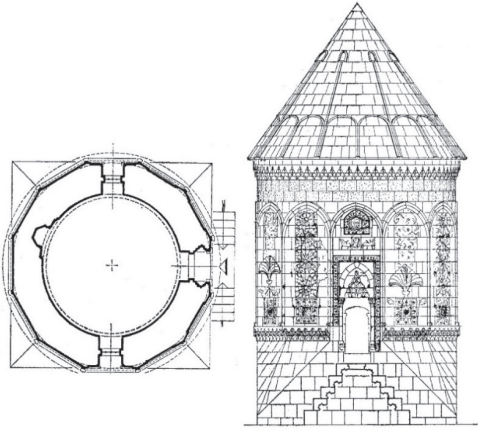

Çizim 28: Erciş Kadem Paşa Kümbeti
(Tuncer, 1992)

Şekil 29: Erciş Kadem Paşa Kümbeti (<http://ercis.gov.tr/tarihi-yapilar-ve-mekanlar->)

Kare kaideli on iki gen gövdeli kümbetlerin örneklerinden biri de Kayseri’de yer almaktadır. Kesin olmasa da 1285 yıllarına tarihlenen yapı gövde biçimi bakımından Erzurum örneklerine yaklaşmaktadır. Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta diğer örnekleri Doğu Anadolu’da görülen daire ve on iki gen planlı yapıların birer örneğinin Kayseri’de yer almasıdır.

Çizim 29: Kayseri Döner Kümbet
(Tuncer, 1992)

Şekil 30: Kayseri Döner Kümbet

Değerlendirme ve Karşılaştırma

Anadolu'da Moğol istilası sonrasında oluşan mimarlık sanatında plan ve bezeme açısından bazı değişiklikler görüldüğü tespit edilmektedir. Türbe mimarisi açısından yaşanan en önemli değişiklikler, daha önce Anadolu'da görülmeyen daire ve on iki gen planlı mezar yapılarının ortaya çıkmasıdır. Anadolu'da 13. yüzyılın sonları ve 14. yüzyıl boyunca çok sayıda daire veya on iki gen planlı yapı inşa edilmiştir. Bilindiği gibi Bayburt, Bitlis ve Erzurum bu dönemde İlhanlı devlet adamlarının yönetiminde bulunmaktadır. Bu tip plana sahip türbelerin kitabeli olanları bu yapıların İlhanlılar tarafından inşa edildiğini göstermektedir. Bu yapıların Ahlat'taki örneklerinin tamamı kare kaideli olup, kaidelerden gövdeye üçgen pahlarla geçilmiştir. Bu özellik Erzurum'da sadece on iki gen planlı türbelerde uygulanmıştır. Silindirik gövdeli türbelerde ise kaideler daire planlıdır. Buna karşılık gövdelerde yer alan kemer düzenlemeleri Erzurum bölgesi için daha karakteristiktir. Van Gölü çevresindeki merkezlerde yer alan örneklerde bu düzenle kısmen uygulanmış, zaman içerisinde yerini aynalı kemer veya dikdörtgen biçimli yüzeysel nişlere bırakmıştır.

Anadolu'da 13. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren karşılaşılan daire ve on iki gen türbelerin cephe düzenlemelerinin önemli bir unsuru olan kemer düzenlemeleri üzerinde de durmak gerekir. Kemer düzenlemeleri biçimleri açısından ikiye ayırarak değerlendirilebilir. Kemer düzenlemelerinin ilk formunu örnekleri Ahlat'taki Hüseyin Timur ve Usta Şagirt türbelerinde görülen çifte kemerli düzenlemler oluşturur. Bu tür kemer düzenlemelerin erken örnekleriyle 1199 tarihli Diyarbakır Zinciriye Medresesi gibi Artuklu, 1262-63 yıllarında inşa ettirilen Konya İnce Minareli Medrese gibi Selçuklu yapılarında da karşılaşılmaktadır.

Şekil 31: Diyarbakır Zinciriye Medresesi (<https://www.selduklumirasi.com/architecture-detail/zinciriye-medresesi/>)

Şekil 32: Konya İnce Minareli Medrese (Bilici, 2022)

Bu düzenlemelerin 12-14. yüzyıllar arasına tarihlenen Kilikya Ermeni Kralığı dönemi el yazmalarında yer alan “Kanon Tabloları”ndaki mimari formlardan geliştiği ileri sürülmektedir.

Şekil 33: Kanon Tabloları (Kaplan, 2021)

İkinci form ise kemer sıralarının tekrarlandığı düzenlemelerdir. Bu tür düzenlemelerin tespit edildiği erken örneklerden biri 1189-1197 yıllarına tarihlenen Erzurum Kale Mescidi'dir. Kale Mescidi'ndeki düzenleme bazı araştırmacılarca Suriye'deki Erken Hristiyan dönemi yapılarına bağlanmak istenirse de Kafkas mimarlığının etkisinin altında gelişen yerel bir özellik olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

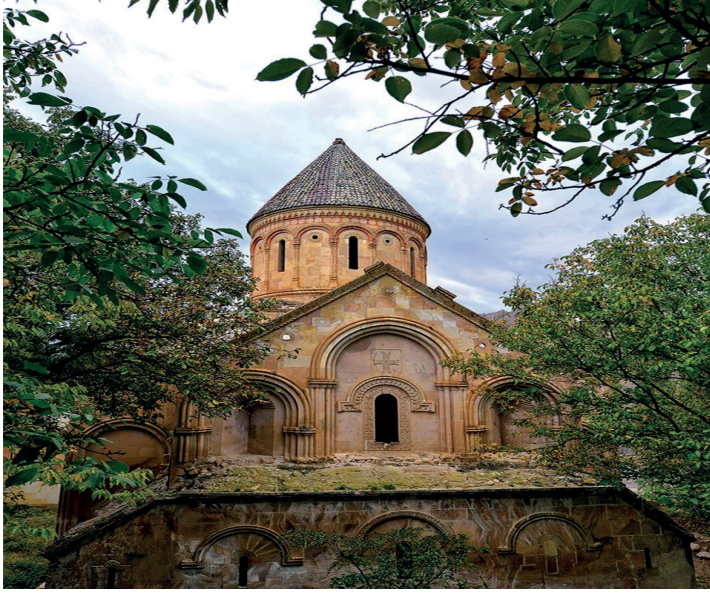

Şekil 34: Erzurum Kale Mescidi

(<https://www.selcuklumarasi.com/architecture-detail/ic-kale-mescidi>)

Bu tür kemer düzenlemeleri ile 10. yüzyıldan itibaren Gürcü ve Ermeni mimarisinde hem yapı cephelerinde hem de yüksek kasnaklı kubbelerde yaygın

olarak karşılaşılmaktadır. Bu tür kemer düzenlemelerinin özellikle Erzurum ve çevresindeki türbelerde yaygın olması, bu düzenlemelerin Erzurum bölgesindeki Gürcü yapıları ile ilişkili olması ihtimalini ön plana çıkarmaktadır.

Şekil 35: Artvin İshān Kilisesi

(<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/artvin/gezilecekyer/shan-kilisesi/>)

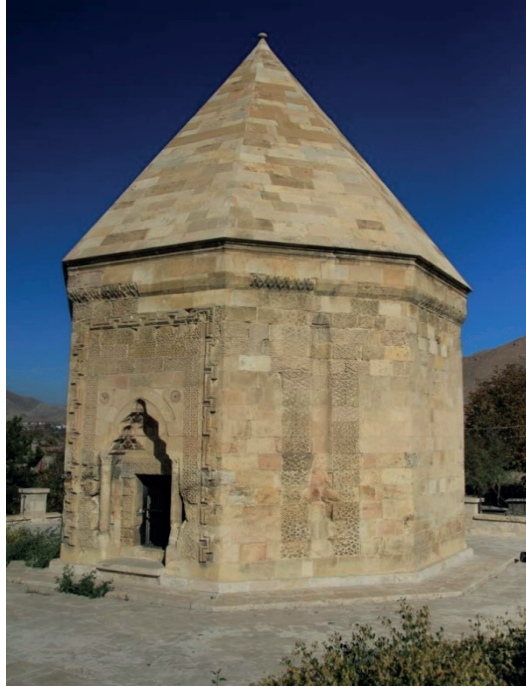
Şekil 36: Erzurum Öşk Manastırı

(https://tr.wikipedia.org/wiki/O%C5%9Fki_Manast%C4%B1r%C4%B1)

Benzer bir düzenlemeler 1190'lı yıllara tarihlenen Erzurum Emir Saltuk ile 1193 tarihli Divriği Sitte Melik gibi erken tarihli bazı türbelerde görülür. Bu tür nişli düzenlemeler 14. yüzyılın sonlarında Ahlat'ta tekrar ortaya çıkarak ve yaygın olarak kullanılacaktır.

Şekil 37: Erzurum Emir Saltuk Kümbeti
(<https://www.selcuklumerasi.com/architecture-detail/emir-saltuk-kumbeti>)

Şekil 38: Divriği Sitte Melik Kümbeti
(<https://www.turkiyenintarihieserleri.com/?oku=1075>)

Üçgen biçimli nişlerle Gürcü ve Ermeni yapılarında genellikle cephelerde karşılaşılmaktadır. Bu tür uygulamalara örnek olarak 994 tarihli Ani Aziz Grigor ve 1215 tarihli Tigran Honents Kiliseleri verilebilir. Bu tür nişlerin 10. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Artvin Yeni Rabad Kilisesi örneğinde olduğu gibi kubbe kasnaklarında yer alan örnekleri de mevcuttur.

Şekil 39: Ani Aziz Grigor Kilisesi
(<https://turkeyphotoguide.com/ani>)

Şekil 40: Ani Tigran Honents Kilisesi
(<https://kulturenvanteri.com/tr/yer/ani-tigran-honents-kilisesi/#17.1/40.505856/43.57864>)

Şekil 41: Artvin Yeni Rabat Kilisesi

(https://tr.wikipedia.org/wiki/Yeni_Rabat#/media/Dosya:YeniRabat,south.jpg)

Kaynakça

Arslan, Muhammet ve Altın, Alper (2015). “Sarıkamış Micingirt Köyü Türbesi”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 16, s. 142-162.

Bekirhan, Mehmet Fatih (2017). Doğu’nun Beyleri Kara Koyunlular, Ankara: Berikan Yayınevi.

Bilici, Ziya Kenan (Ed) (2022). Anadolu Selçuklu Çağı Taçkapıları II, Ankara: Selçuklu Belediyesi.

Dalmış, Emin (2022). “XII.-XIII. Yüzyılda Ahlat’ın Coğrafi ve Siyasi Sınırları”, Türk Dünyası Araştırmaları 258, s.83-100.

Kaplan, Necla (2021). “Geç Antik Çağ Kanon Tablosu Süryani Resimli El Yazmalarında Teolojik Arka Plan”, Kadim Akademi V, s. 109-127.

Spuler, Bertold (1987). İran Moğolları-Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri 1220-1350, (Çev. C. Köprülü). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sümer, Faruk (1969). “Anadolu’da Moğollar”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi 1, s. 1-147.

Tuncer, Orhan Cezmi (1991). Anadolu Kümbetleri II Beylikler ve Osmanlı Dönemi, Ankara: Sevinç Maatbası.

Tuncer, Orhan Cezmi (1992). Anadolu Kümbetleri III Beylikler ve Osmanlı Dönem, Ankara: Adalet Maatbacılık.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1968). “Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti”, Belleten, XXXII, s. 161-190.

Yurttaş, Hüseyin (1996). “Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi”, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi 3, s.121-128.

Yuvalı, Abdülkadir (2019). İlhanlı Tarihi, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.